

ՀԱԿՈՒՔ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ՄԵՏԱՔԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԵՎ
1729 Թ. ԹԱՎՐԻԶՈՒՄ ԿՆՔՎԱԾ ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐԸ

Ստամբուլի համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետը 1960 թ. հրատարակել է Ֆահրի Դալսարի աշխատությունը նվիրված Բուրսա բաղաբի մետաքսագործության պատմությանը: Դա մի ընդարձակ մենագրություն է, որտեղ հեղինակը աշխատել է բազմակողմանի քննության ենթարկել Թուրքիայում մետաքսագործության զարգացման պատմությունը հարյուրամյակների ընթացքում, սկսած 14—15-րդ դարերից մինչև մեր օրերը: Ուսումնասիրության ձեռնարկում համար որպես աղբյուր են ծառայել Բուրսայի Ուլու-Ջամի կոչվող մզկիթում պահպանված և 815 սուլար հատորներից բաղկացած նույն բաղաբի մահճերի (բաղաբացիական դատարանի) նիստերի արձանագրությունները, որոնք սկսվում են Սուլթան Մուհամմադ Բ-ի ժամանակներից (1451—1481 թթ.) և հասնում մինչև 18-րդ դարի կեսերը:

Այդ հետաքրքիր նյութերի մասին հեղինակը տեղեկացել է 1940 թ. բուլսարոյին պատահական կերպով, իսկ հետո բանակցության մեջ մտնելով մզկիթի վակֆային վարչության հետ, ամբողջ արձանագրությունները տեղափոխել է բաղաբային թանգարան, կարգի է բերել, դասավորել և առաջ տարիներ շարունակ զբաղվել դրանց ընթերցման և վերծանության բարդ ու դժվարին գործով:

Արձանագրությունների հարուստ փաստական նյութը Ֆ. Դալսարին հնարավորություն է տվել քննության առնել Թուրքիայի 15—18-րդ դդ. տնտեսական պատմության հետ առնչվող շատ հարցեր և միանգամայն հավաստի տվյալների հիման վրա հանգել նոր և ուշադրավ հղրակացությունների: 10 ընդարձակ գլուխներում մանրամասն հետազոտված է մետաքսի հումքի և գործվածքների արհեստագործական տեխնոլոգիան, գործվածքների արտադրության պատական ղեկավարությունը, մետաքսագործական համքարությունների ներքին կառուցվածքն ու նրանց դերը արտադրության կազմակերպման գործում, հումքի ներմուծման և արտադրվող բազմազան և բազմանուն գործվածքների արտահանման պատմությունը, շերամապահության բնագավառում ձեռնարկվող աշխատանքները և ընդհանուր գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող այլ հարցեր: Յուրաքանչյուր գլխին կցված են նաև նույն գլխում լուսարանվող հարցերին վերաբերող փաստաթղթերի (վասիքաներ) խիստ արժեքավոր բնագրեր:

Ֆ. Դալսարի հրատարակած վավերագրերը գալիս են հաստատելու, որ Բուրսայի մետաքսագործության հումքը հիմնականում ներմուծվում էր այն

¹ Türk sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, Fahri Dalsar, Çalışma Ve-kâleti Araştırma Kurulunda, İstanbul, 1960.

ժամանակ Սեֆյան Իրանի տիրապետության տակ գտնվող Գիլանից, Ադրբեջանից և Հայաստանից: Նյութերի առարկայական հետազոտությունը Ֆ. Գալսարին բերել է այն համոզման, որ հատկապես «Տրապիզոնի ճանապարհը Հայաստանից, Ատրպատականից և Կասպիականի ափերից եկող մետաքսի ճանապարհն էր: Գանձակի, Կաֆաչի և այլ հեռու երկրների մետաքսը այս ճանապարհով էր գալիս և այս ճանապարհից բացառապես հայերն էին օգտվում... Պարզվում է նաև, որ Արևելքի երկրներում արտադրվող մետաքսը վաճառվում էր Քավրիզում և Հայաստանի մի քանի մեծ քաղաքներում գտնվող գնորդների և այս վաճառականների միջոցով ուղարկվում Անադոլու: Այսպիսով Անադոլու ներմուծվող մետաքսի վաճառքը վաղ ժամանակներից ի վեր մեծ մասամբ թավրիզցիների և հայերի միջոցով էր կատարվում»²:

Ըստ վասիքաների տվյալների հայերի դերը մետաքսի ներմուծման գործում ավելի է մեծանում հատկապես 16-րդ դարում, երբ Սուլթան Սելիմի օրոք ծայր են առնում բուսն հալածանքները շիաների, այդ թվում ադրբեջանցի (թավրիզցի) վաճառականության նկատմամբ: Այս շրջանում է ահա, որ Սուլթան Սելիմի հրամանով Բուրսայից և շրջակայքից արսորում են բոլոր իրանցիներին և նրանց ունեցվածքը ամբողջովին բռնադրավում: Քաղաքում գնալով աճում է հայ ազգաբնակչության թիվը և ինչպես ընդգծում է Ֆ. Գալսարը, «հայերը Բուրսայի մետաքսագործության մեջ մեծ գործունեություն են ծավալում»³:

Մի այլ տեղ փորձելով մեկնաբանել այս գործունեության համար ստեղծված նպաստավոր իրադրության քաղաքական նախադրյալները, նա գրում է. «Որ մետաքսի առևտրով դեպի Անադոլու երթևեկող հայերի նկատմամբ ավելի նպաստավոր վերաբերմունք է եղել, այդ երևում է նաև Յավուզ Սելիմի հրամանագրից: Տրված խիստ հրահանգում (որտեղ արգելվում էր իրանցիներին մետաքսի առևտրով զբաղվել—Շ. Փ.) նշված է հատկապես, որ հայերը ազատորեն կարող են զբաղվել մետաքսի առևտրով: Պարզվում է նաև, որ շատ հայեր, քոչվոր թուրքերի նման, Քավրիզից և Հայաստանից դուրս գալով՝ շարունակ եկել են ու տեղավորվել Անադոլիում: Այս նորեկներից ինչ կարգով հարկեր զանձելու մասին առանձին հրամաններ կան տրված»⁴:

Սակայն այս բոլորից հետո Ֆ. Գալսարը իր այս արժեքավոր աշխատության մեջ հարկ է համարել տուրք տալ ազգային անհանդուրժողականությունը, զրելով նեղմիտ ազգայնականությունը բնորոշ այս տողերը.

«Արևելյան երկրներից Անադոլու մետաքս ներմուծողների մեջ ամենից շատ տեսնում ենք հայերի: Սակայն մետաքսի վաճառական այս հայերի կյանքի ուսումնասիրությունը ևս խիստ օգտակար է, որովհետև մեր ձեռքն անցած շատ վասիքաներից երևում է, որ նրանք միանգամայն թուրքական անուններ են կրել: Հնարավոր է նաև, որ թուրքական անուններ կրող այդ անձնավորությունները թուրքերեն են խոսել: Թուրքական անունով և հավանաբար թրքախոս, սակայն հայ անվանվող այս մարդկանց թուրքության հետ ունեցած առնչությունները պարզելը մեզ չի վերաբերում: Այդուհանդերձ, չի՛ կարող արդյոք, որ Հայաստան մուտք գործած թուրք ցեղերի մի մասը, այնտեղ քրիստոնյա դառնալով, իրենք իրենց հայ են համարել: Եթե մեր ձեռքի տակ վասիքաներ

² Նույն տեղում, էջ 132:

³ Նույն տեղում, էջ 140:

⁴ Նույն տեղում:

չլինեին, այսպիսի բան չէինք մտածի: Ահա օրինակ ինչպիսին են հինգ հոգուց բաղկացած մի հայ ընտանիքի անդամների անունները. Մուրադ սրդի Կոչայի, Գոհար դուստր Բուզաղի (Մուրադի կինը) և Շահ-Բուլա, Սուլթան և Մարիամ (սրանց դուստրերը)»⁵:

Կարելի է չկասկածել, որ մեր հեղինակը աշխատել է ընտրել ամենահաջող օրինակը, որտեղ իր կարծիքով բոլոր 5 անուններն էլ թուրքական են: Բայց արդյո՞ք դա այդպես է: Նախ պետք է ասել, որ արարատառ վավերագրերում հիշված հատուկ անունների վերծանության ժամանակ վրիպումները անխուսափելի են, մանավանդ, երբ ուսումնասիրողը նախապես ծանոթ չէ դարաշրջանի անուններին, և երբ չկա բնագրի լուսանկարը՝ հնարավոր չէ ստուգել վերծանության ճշտությունը: Սակայն մի պահ ընդունենք, որ վերծանությունը ճիշտ է: Այդ դեպքում հիշված անուններից միայն Կոչա (որ ի դեպ, կարող է նաև Խոչա լինել) և Բուզաղ անուններն են, որ կարելի է թուրքական համարել: Մուրադ անունը արարական է, որ օգտագործում էին և՛ հայերը և՛ թուրքերը և՛ պարսիկները: Սուլթանը սրպես իզական, ինչպես նաև արական անուն նույնպես արարական է, որ միջնադարում շատ տարածված էր հայերի մեջ, Շահ-Բուլա (հավանաբար պետք է լինի Շահ-Բանու) իզական անունը պարսկական է, իսկ Գոհար և մանավանդ Մարիամ անունները հայկական են, թեև դրանցից առաջինը, որ պարսկերենում ևս նույն իմաստն ունի, օգտագործում են նաև պարսիկները, որոնցից փոխ են առել նաև թուրքերը, իսկ երկրորդը նույնպես ընդհանուր է և՛ քրիստոնյաների, և՛ մահմեդականների համար: Հիշված են նաև մի քանի այլ անուններ, ինչպես օրինակ Չալար-վերմիշ, Խուզա-վերդի և այլն: Սակայն ինչպես այս, այնպես նաև տասնյակ այլ անունների թվարկումը չի կարող հիմք ծառայել կասկածի տակ առնելու այդ անձնավորությունների ազգային պատկանելիությունը, որի մասին այդ դարերում հարկ է համարվել հատկապես շեշտել:

Ի գիտություն Ֆ. Դալսարի պետք է ասենք, որ 13—18-րդ դարերում արարական, պարսկական և թուրքական անձնանունները շատ տարածված են եղել հայերի մեջ: Մեր ձեռագրաց հիշատակարաններում, վիճական արձանագրություններում, ինչպես նաև հայ վաճառականների թողած օրագրություններում և այլ բնագրերում հայկական և քրիստոնեական անունների շարքին հաճախ ենք հանդիպում Ամիր, Ամիրբեկ, Խուբլուբեկ, Խազարբեկ, Բեկթամուր, Ամիրխան, Ամիրշահ, Սուլթանշահ, Շահինշահ, Զհանշահ, Աբդլ Մսեհ, Գովլաթ, Գուման, Հասան, Քաճաղին, Խերաղին, Շամսաղին, Ֆախրաղին, Քամամ, Խաթուն, Խասխաթուն, Սուլթանխաթուն, Նազխաթուն, Շահնիզար, Շահնազար, Շահզադե, Շահբուզադ, Միրզա, Միրաթ, Միրաբ, Սարհադ, Նազար, Ֆարուխ, Ֆարխունդե և բազմաթիվ այլ անունների, որոնց մի զգալի մասը հանրահայտ հայ իշխանների և անվանի հոգևորականների անուններ են⁶: Անձնանունների փոխառությունը շատ տարածված երևույթ է եղել միջնադարում և շարունակվում է նաև մեր օրերում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 139—140:

⁶ Տե՛ս Լ. Ս. Խաչիկյան, «Գ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950. ԺՆ դարի հայ. ձեռ. հիշատակարաններ, Մասն Ա, Բ, Գ, Երևան, 1955—1967: Ս. Բարխուդարյան, Գիվան հայ վիճագրության, պրակ, 2, Երևան, 1960: ՀՃՄտ. 2. Աճառյան, Հայերեն անձնանունների բառարան, հ. 1—5, Երևան, 1942—1962:

Կարիք կա՝ արդյոք հիշեցնելու նաև, որ թուրքական անձնանունների մեծ մասը ևս արարական և պարսկական ծագում ունեն, որ մղումը դեպի դուռ ազգային անունների կիրառությունը նոր երևույթ է՝ կապված կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և ազգային ինքնագիտակցության վերելքի հետ, որպիսի երևույթ հայ իրականության մեջ սկսում է երևան գալ 19-րդ դարի սկզբներին, իսկ թուրքերի, ինչպես նաև պարսիկների մոտ 20-րդ դարի 20-ական թվականներից հետո:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ֆ. Գալսարի այն «հիպոթեզին», որ 15—17-րդ դարի վասիլաներում հիշվող և այսպես կոչված «թուրքական» անուններ կրող հայ վաճառականները կարող են քրիստոնեություն ընդունած թուրքեր լինել, ապա ստիպված ենք նշելու, որ հավաստի աղբյուրների այսպիսի հազվագյուտ մի շահմարանի հետ գործ ունեցող հեղինակը կարիք չունի ոչ մի տվյալով չհիմնավորված հակապատմական ենթադրություններ անելու:

15-րդ դարում բուռն կերպով զարգացող մետաքսագործությունը 16-րդ դարում սկսում է անկում ապրել: Դա մեծ մտահոգություն էր պատճառում օսմանյան պետությանը, որը մետաքսի առևտրից ամեն տարի 6—7 միլիոն աղյուս էկամուտ էր ստանում⁷: Փորձելով մեկնաբանել մետաքսագործության զարգացմանը խանգարող ներքին և արտաքին գործոնները, ինչպես վասիլաների, այնպես նաև թուրքական և եվրոպական աղբյուրների տվյալներով Ֆ. Գալսարը ընդգծում է նախ՝ ամեն քայլափոխին մետաքսագործներից զանձվող ահռելի հարկերը, ապա Արևմուտքում զարգացող մանուֆակտուրային արտադրության մրցակցությունը և հատկապես անվերջ բորբոքվող պապերազմները Արևելքում: Պատերազմներ, որոնց հետևանքով վտանգվում էին կարավանային ճանապարհները և խանգարում հումքի մատակարարմանը, որն, ինչպես վերը տեսանք, գալիս էր հենց ռազմական գործողությունների թատերաբեմ հանդիսացող շրջաններից:

Սակայն մյուս կողմից, ինչպես ճիշտ կերպով նկատված է, տասնամյակներ շարունակվող ավերիչ պատերազմների զլխավոր նպատակը՝ այդ մետաքսով հարուստ շրջանների նվաճումն էր և կցումը Օսմանյան կայսրության:

Պարսկա-օսմանյան հարաբերությունների մեջ մետաքսը շատ կարևոր տեղ էր գրավում: Շուրջ երկու հարյուրամյակ տևող թշնամության և արյունահեղ ընդհարումների շրջանում, մի քանի անգամ կնքված հաշտության պայմանագրերում, հատուկ հոգվածով խոսվում էր Իրանից դեպի Թուրքիա մետաքսի առաքումների մասին: Շահ Թահմազի օրոք 1555 թ. կնքված պայմանագրում նշվում էր, որ Իրանի շահինչահը ամեն տարի 200 բեռ մետաքս էր «նվիրում» սուլթանին: Նվերի անվան տակ ամեն տարի որոշակի քանակով ուղարկվող մետաքսի մի մասը տրվում էր գործված, իսկ մյուս մասը անմշակ վիճակում: Մոտավոր հաշվումներով այդ 200 բեռի քաշը 30000 կիլոգրամ էր լինում, որ հատուկ արարողությամբ և օսմանցիների կողմից մեծ շուքով կատարվող ընդունելության պայմաններում, հանձնվում էր Գիարրեքիրում: Թե որքան մեծ էր այդ մետաքսի նշանակությունը թուրքերի համար, այդ երևում է Ֆ. Գալսարի կողմից վկայակոչված այն փաստից, որ երբ մի տարի մետաքսի հանձնումը ուշանում է, և թուրքերն այդ մասին հիշեցնում են Շահ Աբրահին,

⁷ Նույն տեղում, էջ 305:

Նա դաշրացած գոչում է. «Հարկատու՛ն եմ, ի՞նչ է»⁸: Նկատված է նաև, որ սլաոնադամական գործողությունների վերսկսմանը միշտ էլ նախորդել է մետաքսի առաքման քննատուժը պարսիկների կողմից:

Ամեն պարագայում Արևելքում թուրքերի նվաճումները չէին ընդգրկում թթի մշակության և շերամապահական անտեսությունը հայտնի այնպիսի շրջաններ, որոնք կարող էին մետաքսի հումքի մատակարարման տեղական աղբյուրներ լինել: Ամբողջ 16-րդ դարում շարունակվող սլաոնադամները դադարեցին միայն 1590 թ. Կոստանդնուպոլսի հաշտությունը, որից հետո շուրջ 15 տարի ամբողջ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը մնացին թուրքական տիրապետության տակ: Թուրքերը շկարողացան նվաճել Կասպից ծովի առափնյա շրջանները՝ Լենքորանը, Արզարիլն ու Գիլանը, որոնք մետաքսի արտադրության գլխավոր կենտրոններն էին: 1605 թ. վերսկսված սլաոնադամի հենց առաջին տարում պարսիկները կարողացան ետ գրավել Ատրպատականն ու Անդրկովկասը: Շուրջ 30-ամյա կռիվներից հետո 1639 թ. կնքված հաշտության պայմանագրով թուրքերը ստիպված եղան ետ քաշվել նախկին սահմանները: Այս խաղաղությունը տևեց շուրջ 80 տարի: 1724 թվականին, երբ աֆղանների արշավանքների հետևանքով երկիրը ենթարկվեց անիշխանության, թուրքական զորքերը նորից մուտք գործեցին Իրանի հյուսիս-արևմտյան սահմանները: Այս անգամ ևս թուրքերին շահողվեց տեր դառնալ մետաքսագործության հարուստ շրջանների: Ռուսական զորքերը արագ կերպով գրավեցին Կասպիականի ափերը՝ Գիլանը, Մաղանդարանն ու Աստարաբադը և հաստատվեցին Անդրկովկասի մետաքսագործության ամենախոշոր կենտրոնում՝ Շամախիում: Տեղական բնակչության կողմից թուրքական իշխանություններին ցույց տրվող համառ դիմադրությունը թույլ չափեց նաև թեկուզ կարճ ժամանակով հաստատվելու Սյունյաց և Արցախի շերամապահական շրջաններում (Ջանդեղուր և Ղարաբաղ):

Սխալվում է Ֆ. Գալսարը իրանական մետաքսի դեպի Անադոլու առաքումների նվազումը բացատրելով սոսկ Արևելքում շարունակվող սլաոնադամական վիճակով: Նա շրջանցում է այն փաստը, որ 17-րդ դարի 80-ամյա խաղաղության շրջանում ևս մետաքսի առևտուրը Իրանի և Քուրբանյի միջև շաշխուժացավ: Թեև դեռ կարավանների երթևեկությունը շարունակվում էր, սակայն առևտուրը տրանզիտային էր: Իրանական մետաքսը Իզմիրի վրայով գնում էր դեպի Վենետիկ, Ճենովա, Ամստերդամ և Արևմտյան Եվրոպայի այլ արդյունաբերական կենտրոններ: Պետք է ասել, սակայն, որ այս ճանապարհն արդեն երկրորդական դեր էր խաղում: Գիլանի և Մաղանդարանի մետաքսը դեռ Շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակներից սկսած, մեծ մասամբ նոր Զուղայի հայ վաճառականների միջոցով արտահանվում էր Պարսից ծոցի նավահանգիստներից: Այս վաճառականներից շատերը շահի առևտրական գործախաչներն էին (ساجران خاندان - թաջեր-և խասսե-յե շարիֆե) և արտահանում էին անձամբ շահի կամ Խասսեյե շարիֆեի մետաքսը: 17-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած Քուրբան, հատկապես Քուրսան այլևս այն շահավետ շուկան չէր և չէր հրապուրում մետաքսի մեծաքանակ առևտրով զբաղվող վաճառականներին: Կարևոր նշանակություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ կարավանային ճանապարհները անապահով էին և ենթակա ավազակային հարձակումների: Թուրքիայում չկար

⁸ Նույն տեղում, էջ 304:

բուրժուական շահույթի հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի ու նրա սեփականությունից ապահովությունը⁹:

Այդուհանդերձ իրանահայ վաճառականությունը շարունակում էր օգտվել մետաքսի առևտրի ավանդական ճանապարհներից, միաժամանակ որոնելով տրանզիտային առևտրի ավելի ապահով ճամփաներ: 17-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսած ջուղայեցի խոշաները բանակցություններ էին վարում Ռուսաստանի հետ Աստրախանի և Վոլգայի վրայով իրանական մետաքսը դեպի Եվրոպա փոխադրելու ավելի նպաստավոր պայմանների համար: 1666 թ. Ալեքսեյ Միխայիլովիչ ցարին ուղղված դիմումի մեջ նրանք զանգատվում էին Քուրբիայում տիրող անիշխանությունից, կարավանների վրա կատարվող հարձակումներից և կողոպուտից, ինչպես նաև ամեն բայլափոխին զանձվող ահուկի տուրքերից¹⁰:

Հաջորդ տարին Ալեքսեյ ցարը հատուկ պայմանագիր կնքեց ջուղայեցի խոշաների ընկերության հետ, որով նա որոշ արտոնություններ էր տալիս հայ վաճառականներին, սահմանելով համեմատաբար ավելի ցածր մաքսային նորմեր¹¹: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս ակադ. Ա. Շ. Հովհաննիսյանը, Ռուսաստանի վրայով կատարվող տրանզիտային առևտուրը մեծ չափեր չընդունեց և չկարողացավ լրիվ կերպով փոխարինել Քուրբիայի վրայով կատարվող առևտրին¹²: Ավելի խրախուսելու համար հայ վաճառականությունը, 1689 թ. Մոսկվայի պետությունը արևելյան բոլոր ազգերի առևտրականներին զրկեց Ռուսաստանի վրայով առևտուր անելու իրավունքից, այն դարձնելով միայն հայերի մենաշնորհը: 1711 թ. նոր պայմանագրով վերանորոգվեցին 1667 թ. հայ վաճառականությունը տրված արտոնությունները: Սակայն միջազգային քաղաքական և տնտեսական իրադրությունը այնպիսին էր, որ Ռուսաստանի վրայով կատարվելիք առևտուրը ամեն կերպ պիտի խոչընդոտվեր «ոչ միայն թուրք առևտրական ուղիների վրա գերիշխող ֆրանսիական կապիտալի, այլև օվկիանոսային ճանապարհների վրա գերիշխող անգլիական կապիտալի կողմից»¹³:

Հակամարտությունը այս հողի վրա շարունակվեց մինչև 1725 թվականը, երբ արդեն Պետրոս Ա.-ին հաջողվեց ռազմակալման ենթարկել Իրանի մետաքսագործության ամենահարուստ նահանգները: 1725—1735 թթ. սկզբնադրյուններն ու դիվանական նյութերը վկայում են, սակայն, որ պայքարը մետաքսի համար շարունակվել է նաև այս շրջանում: Որոշ վիճակագրական տվյալների համաձայն, ռազմակալման միայն առաջին հինգ տարիների ընթացքում ռուսական իշխանությունները Գիլանից արտահանվող մետաքսից և այլ ապրանքներից 734661 ուսրլի մաքս էին դանձել¹⁴: Այդ նշանակում է, որ միջին հաշվով

9 Փ. Էնգելս, Внешняя политика русского царизма, «К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения» том XVI, часть II, первое издание, Москва, 1936, стр. 22.

10 Армяно-русские отношения в XVII веке, сборник документов, Ереван, 1953, стр. 37.

11 Նույն տեղում, էջ 62—65:

12 Աշոտ Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, դիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 448:

13 Նույն տեղում, էջ 451:

14 П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, том I, СПб, 1869, էջ 150.

տարին 146932 սուրլի եկամուտ էր ստացվում միայն այդ մի կետից, որ իհարկե ամենահարուստ շրջանն էր:

Մասենադարանի կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել է մի համաձայնագիր կնքված՝ մի կողմից՝ Քավրիզի փաշայի և մյուս կողմից՝ մի խումբ թուրք վաճառականների միջև, որտեղից իմանում ենք, որ այդ տարիներին էլ գեո շարունակվում էր Գիլանի մետաքսի առաքումը դեպի Միջերկրականի թուրքական նավահանգիստները: Վավերագրում համաձայնություն էր կայացվում մետաքսի բեռներից դանձվող մաքսի շափերի մասին, նշվում էր նաև, որ այն դանձվելու էր միայն Արդարիլում և Քավրիզում և կարգադրվում՝ Աաբր-ուատականի մյուս քաղաքների ոահդարներին, Քավրիզից անցած մետաքսի բեռներից ոչ մի ակշև մաքս չպահանջել:

Փաստաթղթի բովանդակությունից դժվար չէ կռահել, որ թուրքական իշխանությունները այդ տարիներին ամեն կերպ աշխատել են նպաստավոր պայմաններ ստեղծել և արտոնություններ տալ թուրք վաճառականներին ներգրավելու համար նրանց, Օսմանյան պետությանը մեծ եկամուտներ բերող մետաքսի առևտրի մեջ: Եկամուտներ, որոնք գոչանում էին տարանցիկ առևտրից դանձվող և հատկապես նավահանգստային մաքսերից: Ինչպես հաստատում է նաև Ֆ. Դալսարը, իրանական մետաքսը 18-րդ դարում Քուրքիա էր ներմուծվում արդեն ավելի շատ ոչ թե որպես հումք տեղական արհեստագործության համար, որն այլևս ի վիճակի չէր մրցելու արևմտյան մանուֆակտուրային արտադրության հետ, այլ հիմնականում՝ որպես տարանցիկ ապրանք, որ գնում էր սպառվելու Արևմտյան Եվրոպայի արդյունաբերական կենտրոններում:

Քուրք վաճառականների հետ կնքված այս համաձայնագրի բնագրի պահպանումը էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանում հուշում է նաև, որ թուրքական իշխանությունները ցանկացել են մաքսային նոր կարգի մասին տեղեկացնել նաև հայ վաճառականությանը, որոնք, ինչպես վերը տեսանք, դարեր շարունակ առաջատար դեր ունեին իրանական մետաքսի արտահանման գործում:

Այս միջոցառումներն անշուշտ անգոր ձիգեր էին միայն բանուկ պահելու հազարամյակների անցյալ ունեցող կարավանային ճանապարհները, որոնցից ստացվող եկամուտները կարևոր տեղ էին գրավում Օսմանյան կայսրության ֆինանսներում: Ինչպես ցույց է տալիս Ֆ. Դալսարը, պաշտոնական տվյալների համաձայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսում արդեն, երբ կայսրության տարբեր հատվածներում ևս շերամապահությունը բավական զարգացել էր, Միջերկրականի թուրքական նավահանգիստների վրայով Մերձավոր Արևելքից դեպի Եվրոպա արտահանվող մետաքսի 26 տոկոսը գալիս էր Սիրիայից և Պաղեստինից, 24 տոկոսը՝ Քուրքիայից (Անադոլու), 20 տոկոսը՝ Կովկասից, 11 տոկոսը՝ Իրանից, 7 տոկոսը՝ Հայաստանից և 12 տոկոսը՝ թուրքեստանից (Միջին Ասիա)¹⁵: Եթե ի նկատի ունենանք, որ Կովկասն ու Հայաստանը (ի նկատի ունի Արևելյան Հայաստանը.—Շ. Փ.) նախկինում իրանական տիրապետությունների մեջ էին մտնում, ապա կտեսնենք, որ 15—16-րդ դարերում համարյա 100 տոկոսով իրանական մետաքս արտահանող նավահանգիստներից, 19-րդ դարում արտահանվող մետաքսի միայն 31 տոկոսն էր գալիս Իրանից և նախկինում Իրանին ենթակա Անդրկովկասից:

15 F. Dalsar, նշված աշխատությունը, էջ 452:

Ստորև հրատարակում ենք 1729 թ. հիշյալ համաձայնագրի թուրքերեն բնագրի մեր վերծանությունն ու վավերագրի լուսանկարային պատճենը, տալով նաև բովանդակության հայերեն թարգմանությունը.

ԹԱՎՐԻՉԻ ՓԱՇԱՅԻ ԵՎ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ԹՈՒՐԲ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ
1729 թ. ԹԱՎՐԻՉՈՒՄ ԿՆՔՎԱԾ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐԸ

(Մատենադարան, կրդկ. դիվան, քղրապանակ, 1 գ. վավ. 325, մեծ. 29×22 սմ. բնագիր).

Հետ այսմ թող գործադրվի. (ստորագրություն)

Գրությանս պատճառն այն է, որ սույն հազար հարյուր քառասուն մեկ թվականի (1729) մարտի սկզբից մինչև շուրաթի (փետրվար) վերջը, թավրիզում վաճառականների հետ համաձայնություն է կայացել, որ Գիլանի կողմից փոխադրվող մետաքսի բեռներից՝ յուրաքանչյուր գրաստի բեռն համար Արղարիլում շորսական դուրուշ, իսկ թավրիզում 16-ական դուրուշ և շորս հակից բաղկացած մեկ ուղտաբեռից դարձյալ Արղարիլում 4-ական՝ իսկ թավրիզում 36-ական դուրուշ մաքս դանձվի:

[Այս մասին] մենք մեր հոժար կամքով վերահիշյալների (վաճառականների) հետ պայմանավորվել ենք, որպեսզի նրանք էլ իրենց մետաքսի բեռները այլ տեղով չտանեն, այլ բերեն թավրիզ և նշված հոժարակամ պայմանավորվածության համաձայն մաքսը վճարելուց հետո, բացի թավրիզից և նրան ենթակա վայրերից, ոչ Սարարում, ոչ էլ Մարանդում, Չորսում, Մարաղայում, Սոյուդ-Բուլաղում և կամ այլ վայրերում, որտեղ ահադարություններ կան, նրանցից ահադարության անունով ոչ մեկ աղչի և ոչ մի հատիկ չսխտի դանձվի, վերահիշյալ կերպով [մաքսը] վճարելուց հետո, ավել կամ պակաս պահանջներով ոչ մեր և ոչ նրանց կողմից որևէ վեճ չպետք է լինի, որի համար էլ այս գրությունը տրվեց նրանց:

1. Նվաստ Ալի-աղա Գյումուշխանեցի
կնիք. Հավիտենականության տիրոջ ծառան է՝ Ալին*
2. Նվաստ Սուլեյման-աղա
կնիք. Ամենակալ աստծու աղոթարար ծառան է Սեյիդ-Սուլեյմանը.
3. Նվաստ Իմամ-զադե Ահմադ-աղա
կնիք. թող Ահմադը արժանանա ով տեր քո գթության.
4. Նվաստ Արղուլլա-աղա
կնիք. Աստծու ծառա՝ Արղուլլա
5. Նվաստ Քյոզակ Ալի-աղա
կնիք. Հավիտենականության տիրոջ ծառան է Ալին.
6. Նվաստ Կարա Իբրահիմ-աղա
կնիք. Իբրահիմ—1140 (1728)

* Կնիքները գրված են յուրաքանչյուրի անվան ճիշտ հակառակ կողմը, թղթի մյուս երեսի վրա: Փորձել ենք վերծանել նաև կնիքների մակագրությունները, որոնք իսլամական կերպագրության համար որոշ հետաքրքրություն են ներկայացնում.

7. նվաստ Ալի(°)-աղա, հաջի Ահմադ-աղա մարտաւան լիալոր Քավրիզում
կնիք. Արժանի արա թո գթությանը ո՞վ տեր Ահմադին.
8. նվաստ Բեքիր-աղա Արարկիրցի
կնիք. Աստու սեմին կապավինեմ,
Աբուբաբրն եմ, շորս սիրելու սիրեցյալն եմ:
9. նվաստ Մուստաֆա-աղա
կնիք. Տրեղերքի փառքի ոտքի հողը՝ Մուստաֆա, 1138 (1726)
10. նվաստ Աբուբաբր-աղա
կնիք. Աբուբաբրն եմ՝ շորս սիրեցյալի սիրելին եմ, 1139 (1721)
11. նվաստ հեծյալ(°) Մուհամմադ-աղա
կնիքի կենտրոնում. նրա ծառան՝ Մուհամմադ,
չուրչր՝ մի անընթեռնելի քառյակ
12. նվաստ Իսմայիլ-աղա
կնիք. Ապավինում եմ իմ արարչին, նրա ծառան՝ Իսմայիլ
13. նվաստ Սինան-աղա և Հասան-աղա
կնիք. Քո զինվորն եմ ես ո՞վ Իմամ Հասան
14. նվաստ Սալեհ-աղա
կնիք. Ապավինում եմ իմ արարչին, նրա ծառան՝ Սալեհ
15. նվաստ Մուհամմադ-աղա շորումցի
կնիք. Քող Ահմադը արժանանա ո՞վ տեր թո գթությանը
16. նվաստ Սեյիդ Հասան-աղա
կնիք. Քո զինվորն եմ ես ո՞վ Իմամ Հասան
17. նվաստ Իբրահիմ-աղա անգարացի
կնիք. Ամեն մի բռնություն կանցնի այս պատվազոր անունով,
Իբրահիմ անունը բեզ ամեն վաանգից կպահպանի:

Լուսանցում.

Ստորագրված և կնքված իսկականի հետ նույնն է.

Գրեց՝ ամենակարող աստու փառքի առաջ տնանկ՝ մեկլա Սեյիդ-Սուլեյմանը, որ փոխարինում է Քավրիզ քաղաքում: Քող աստված ների նրան:

կնիք. Հավատացյալների համար գթություն խնդրող՝ մարգարի ծառա՝ Սեյիդ-Սուլեյման՝

* Իսկականի հետ ճիշտ լինելու մասին սույն մակագրությունից պետք է եզրակացնել, որ համաձայնագիրը կազմված է եղել մի քանի օրինակից, տարբեր մարդկանց և տարբեր տեղեր ներկայացնելու համար: Վավերագիրը նոտարական պատճեն չէ. այն վավերացված և կնքված է համաձայնվող կողմերի ստորագրությամբ և կնիքներով:

ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳՐԻ ԹՈՒՐԹԵՐԵՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

صح

موجبته عمل اولنمق

باعث تمسك در كه

اشبو بيك يوز فرق بر سنهسى مارت ابتدا سندن شباطن غايتمه
كلنجه تبريزده بازار كاتلرايله قول قرار اولنان كبلان طرفندن مرور عبور
ايله جك حرير يوكلرينك هر بار كير يوكى لر يندن اردبيلده در در غروش
وتبريزده اون التى شر غروش و دوه يوكى چارطاي اولور ايسه ينه اردبيلده
در در غروش و تبريزده اونوز التى شر غروش رسم كهرك النمسى حسن
رضامز ايله مسفور لر ايله قول و مسفور لر دخى حرير يوكلرينى بر آخر
محلدن كونور ميبوب تبريزه كنوروب منوال مشروح اوزره حسن رضامز ايله
قول قرار ايلدو كمز كېرى رسم كهركلرينك ادا ايلدكدن صكره غيرى
تبريز و نوابعلر ينده كرك سراب و مرند و جورس و مراغه و صوق
بولاق و ساير راهدارلغ اولان يرلرده راهدارلغ ناميله بر افجه و بر
حبه النميبوب منوال مشروح اوزره ادا ايلدكدن صكره زياده و نقصان
طلبيله كرك طرفلر يمز و كرك ظرفلر يندن نزع* اولنمق اوزره يدلرينه
اشبو تمسك ويرلدى

الفقير كوش خانه لى على اغا**

مهر— بنده ازلى عبده على

الفقير سليمان اغا

مهر— الله حسبى بنده داعى سيد سليمان

الفقير امام زاده احمد اغا

مهر— لطفك [مظهري] اوله يارب احمد

الفقير عبد الله اغا

مهر— بنده خدا عبد الله

الفقير ارض روملى كودك على اغا

مهر— بنده ازلى عبده على

* نظا بنهقرتيد

** بنهقرتيد ايازقبا

12-2-1908
12-2-1908
12-2-1908

سوره حمد

بسم الله الرحمن الرحيم

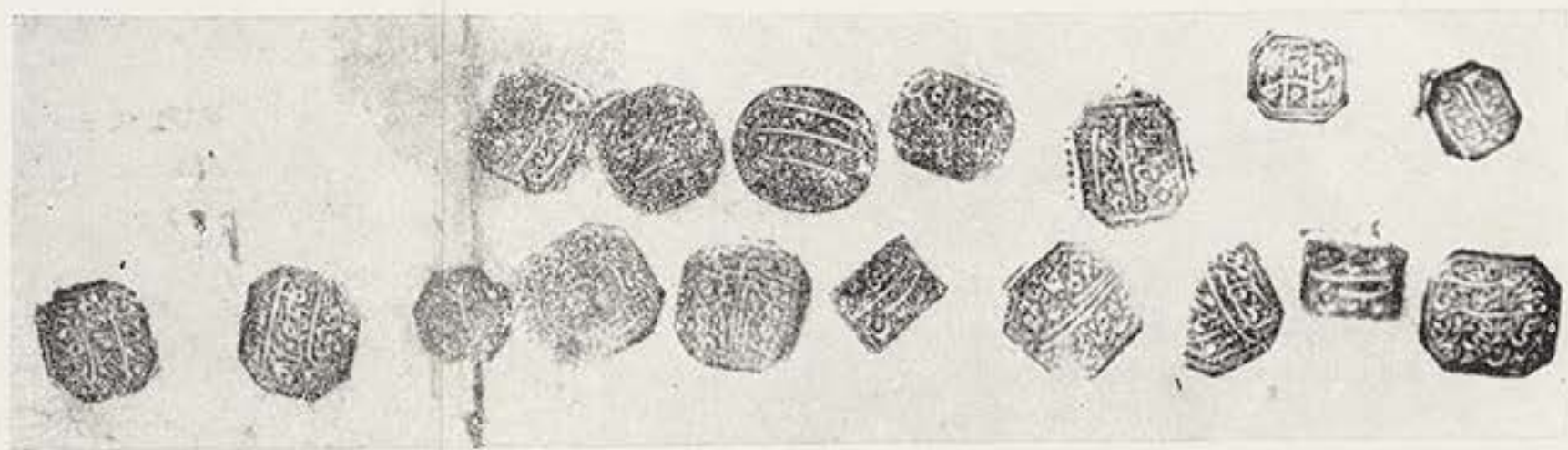
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
الرحمن الرحيم
مالك يوم الدين
يا ذا الجلال والإكرام

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
الرحمن الرحيم
مالك يوم الدين
يا ذا الجلال والإكرام

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
الرحمن الرحيم
مالك يوم الدين
يا ذا الجلال والإكرام

الفقير قرا ابراهيم اغا

مهر - ابراهيم - ۱۱۴۰

الفقير على (?) اغا الحاجى احمد اغا امين كهرك نبرينده

مهر - لطفك مظهرى اوله يارب احمد

الفقير عربكرلو بكر اغا

مهر - اميد زدرگاه خدا دارم ابوبكرم محب چار يارم

الفقير مصطفى اغا

مهر - خاك پاي فخر عالم مصطفى - ۱۱۳۸

الفقير ابوبكر اغا

مهر - ابوبكرم محب چهار يارم - ۱۱۳۹

الفقير قطنه (?) محمد اغا

مهر - اورته ده «عبدہ محمد» دُر دطر فده بر رباعى

الفقير اسماعيل اغا

مهر - توكللى على خالقى عبدہ اسمعيل

الفقير سندن اغا و حسن اغا

مهر - عسكرى يا امام حسن

الفقير صالح اغا

مهر - توكللى على خالقى عبدہ صالح

الفقير چورملى محمد اغا

مهر - لطفك مظهرى اوله يارب محمد

الفقير سيد حسن اغا

مهر - عسكرى يا امام حسن

الفقير انكورلى ابراهيم اغا

مهر - هر بر ظلم كچه اشبو اسمى معتبر

اسمى ابراهيم نميروود سندن حفظ ايار

طبق اصله الممضى المختوم. نمقه الفقير الله عزجل السيد سليمان

المولى خلفه بمدينه نبرينز غفرله

مهر - رضا جوينده الطاف مبین رسولك بندسى سيد سليمان

А. Д. ПАПАЗЯН

РОЛЬ АРМЯН В ПРОИЗВОДСТВЕ ШЕЛКА В ТУРЦИИ И ДОГОВОР, ЗАКЛЮЧЕННЫЙ В 1729 г. В ТАВРИЗЕ

Р е з ю м е

В монографии Ф. Далсара¹, вышедшей в свет в 1960 г. в Стамбуле, особо подчеркивается, что начиная с XIV в. армяне играли важную роль в производстве шелка в Анатолии. Именно при их посредстве иранское шелковое сырье ввозилось в Анатолию из Гиляна, Азербайджана и Армении.

Однако, начиная с XVIII в., иранский шелк экспортировался в Турцию не в качестве сырья для местного промысла, который уже не был в состоянии соперничать с западным мануфактурным производством, а главным образом как транзитный товар, приносящий ежегодно Османской державе по 6—7 миллионов акче дохода. Но начиная с XVII в. значительная часть иранского шелка экспортируется через порты Персидского залива; армянские же купцы получают по договору, заключенному ими с русским царем, право экспортировать шелк в Западную Европу через Россию на более льготных условиях.

В 1725—1735 гг., когда русские войска временно оккупировали важнейшие шелководческие районы Ирана, турецкие власти пытались задобрить купечество путем введения более доступных таможенных норм.

В данной статье публикуется договор, заключенный между Тавризским пашой и группой купцов. Подлинник договора хранится в настоящее время в архивном отделе Матенадарана имени Маштоца.

H. D. PAPAZIAN

LE RÔLE DES ARMÉNIENS DANS LA PRODUCTION DE LA SOIE EN TURQUIE ET LE TRAITÉ CONCLU À TABRIZ EN 1729

La monographie de F. Dalsar „Türk sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik“ (Çalışma Vekâleti Araştırma Kurulunda, İstanbul, 1960) attire l'attention sur le rôle particulièrement important que jouèrent les Arméniens dans la production de la soie en Anatolie à partir du XIVe siècle.

Au XVIIIe siècle, la soie iranienne est exportée en Turquie non plus pour les besoins de l'industrie locale, désormais inapte à rivaliser avec les manufactures d'Occident, mais principalement comme marchandise de transit fournissant au trésor ottoman un revenu annuel de 6 à 7 millions d'aktché.

¹ Türk sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, Fahri Dalsar, Çalışma Vekâleti Araştırma Kurulunda, İstanbul, 1960.

Au XVIIe siècle déjà, la majeure partie de la soie iranienne est acheminée depuis les ports du Golfe Persique. Un traité conclu entre le Tzar de Russie et les négociants arméniens autorisait ces derniers à faire transiter la soie destinée à l'Europe occidentale en Russie à des conditions plus favorables.

En 1725—1735, les Russes ayant occupé provisoirement les principales régions séricicoles d'Iran, la Turquie s'efforça de se gagner la confiance des marchands en introduisant des tarifs douaniers accessibles, ce qui donna lieu à la conclusion d'un traité (Tabriz, 1729) entre le Pacha du lieu et un groupe de marchands.

L'original de ce document se trouve conservé à la Section des Archives du Maténadaran d'Érévan.